

ԱԹԵՄԵՆՅԱՆ ՊԱՐՄԿԱՍՏԱՆԻ XVІІІ ՍԱՏՐԱՊՈՒԹՅԱՆ
ՍԱՏԻՆԵՆՆԵՐԻ ՏԵՂԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԸՈՒԲՁ

Պատմահայր Հերոդոտոսը գրում է. «Մատինների, սասայեյրների և ալարոդների վրա սահմանված էր երկու հարյուր տաղանդ հարկ. սա տասնութորոշ մահանգն էր»¹: Պատմահայրը տարբեր առիթներով մի քանի անգամ ևս անդրադառնում է նշված ցեղերին: Ստորև մենք կքննենք մատիններին վերաբերվող անտիկ աղբյուրների տեղեկությունները:

Մատինների վերաբերյալ սկզբնաղբյուրները տալիս են տարբեր տեղադրություններ: Այսպես, Հերոդոտոսը հաղորդում է, որ Մեդիայի և Լյուդիայի սահմանը կազմում էր Հալիս գետը, որը հոսում է Հայկական լեռներից սկզբում Կիլիկիայով, «այնուհետև թողնում է աջից մատիններին, ձախից՝ փոյոզիացիներին: Անցնելով այս երկրները, գետը թեքվում է դեպի հյուսիս և անցնում աջում՝ սիրիական կապադովկիացիների և ձախում՝ պափլագոնացիների միջով»²: Այս տեղեկությունից երևում է, որ մատիններին և փոյոզիացիներին պետք է տեղադրել Կիլիկեցիներից (իմա՝ Կեսաբիա - Մաժակի շրջանը)³ հյուսիս և արևմուտք, իսկ սիրիացիներին և պափլագոնացիներին՝ մատիններից հյուսիս և հյուսիս-արևմուտք: Ըստ Պատմահոր մեկ այլ տեղեկության, հույն-պարսկական կռիվներին մատինները մասնակցել են պափլագոնացիների հետ մեկտեղ և «լիզիացիների, մատինների, մարիանդիների և սիրիացիների հանդերձանքը նույնական էր պափլագոնականի հետ: Այս սիրիացիներին պարսիկներն անվանում են կապադովկիացիներ: Պափլագոնացիներին և մատիններին առաջնորդում էր Դոտոսը, Սեզասիդոսի որդին. իսկ մարիանդիներին, լիզիացիներին և սիրիացիներին առաջնորդում էր Դարեհի և Արտյոստոնեի որդի Գորբյուենը»⁴: Դատելով այս տեղեկությունից, մատինները մտել են III սատրապության մեջ և գտնվել են լիզիացիներից հյուսիս, որոնք թերևս նույն լիկատնիացիներն են: Այսպիսով, համաձայն բերված երկու տեղեկությունների, մատինների մի հատվածը բնակվել է Փոքր Ասիայում, Հալիսի ոլորանի շրջանում, արևմուտքում՝ Հալիսի ձախ ափին, սահմանակցելով փոյոզիացիներին: Այս մատինները չէին կարող մտնել XVІІІ սատրապության մեջ, քանի որ XІІІ սատրապությունը չէր կարող դուրս գալ Սև ծով:

Հերոդոտոսի հաջորդ տեղեկությունները մատիններին կապում են բոլորովին այլ աշխարհագրական միջավայրի հետ: Հեղինակը գրում է. «... Կիլիկեցիներից հաջորդում են արմենները, որոնք նույնպես առատ հոտեր ունեն. արմեններից հետո, ահա այստեղ, բնակվում են մատինները: Հաջորդը, ահա, Կիսսիա երկիրն է, որտեղ Քոասպես գետի վրա գտնվում է ահա Սուսա (քաղաքը), որտեղ ապրում է մեծ արքան և որտեղ գտնվում են նրա զանձերը»⁵: Այս տեղեկության հետ առնչվում է Պատմահոր հետևյալ հիշատակությունը. «Կիլիկիայի և Արմենիայի սահմանը նավարկելի գետն է, անունը Եփրատ: Արմենիայում հիսունվեց և կես փարսաֆ տարածութ-

յան վրա կա տասնհինգ կայան իջևանատներով. այնտեղ կա մակ ալահակետ: Այս Արմենիայից ճանապարհը մտնում է Մատինեն, որտեղ կա երեսունչորս կայան, հարյուր երեսունյոթ փարսախի վրա: Այս երկրի միջով հոսում են չորս նավարկելի գետեր, որոնք անհրաժեշտ է նավով անցնել: Այդ գետերից առաջինը Տիգրիսն է. երկրորդը և երրորդը համանուն են, բայց նույն գետերը չեն և նույն վայրից չեն բխում. քանզի հիշյալ գետերից առաջինը բխում է Արմենիայից, իսկ երկրորդը՝ Մատինենից: Չորրորդ գետը կոչվում է Գյունդես, որը Կյուրոսը բաժանել էր երեք հարյուր վաթսու ջրանցքների: Այս երկիրն անցնելուց հետո ճանապարհը մտնում է Կիսսիյան երկիրը, որտեղ քառասուներկու և կես փարսախի վրա կա տասնմեկ կայան, մինչև Քուսայես գետը, որը նույնպես նավարկելի է: Այս գետի վրա է գտնվում Սուսա (իմա՝ Շոշ-Հ. Խ.) քաղաքը⁶: Երկու նույնանուն գետերն ուսումնասիրողներն իրավացիորեն նույնացնում են Մեծ ու Փոքր Ջաք գետերի հետ: Վերոբերյալ տեղեկությունը մեզ է հասել աղճատված վիճակում և հետազոտողները փորձել են վերականգնել մեջբերված հատվածի տեքստը: «Народы хатей страны в «Истории» Геродота» գրքի կազմողների և ծանոթագրողների կողմից տեքստի տվյալ հատվածի վերականգնումն ունի որոշ ներքին հակասություններ: Ստացվել է այնպես, որ բոլոր չորս նավարկելի գետերն էլ՝ Տիգրիսը, Մեծ ու Փոքր Ջաքերը, Գյունդեսը, հոսել են Հայաստանից: Սակայն եթե Տիգրիսի ու Մեծ Ջաքի պարագայում, իրոք, երկու գետերն էլ հոսել են Հայաստանից, ապա Փոքր Ջաքը և Գյունդեսը իրենց ակունքներն ունեցել են Մատինենում և հոսել են այս երկրի միջով: Մեր կարծիքով, Մատինենն չի կարող նույնանալ Ասորեստանին, քանի որ Հերոդոտոսի մոտ Մատինեն երկիրը հստակ տեղորոշվում է Ուրմիտ լճից հարավ: Ընդ որում, Հերոդոտոսը տեղեկություններ է հաղորդում հենց Ասորեստանի վերաբերյալ: Այսպես, Ասորեստանը ասորեստանցիներով բնակեցված երկիր է, Հայաստանին հարևան, և Ասորեստանի մի մասը Բաբելոնի հետ միասին կազմել են IX սատրապությունը⁹: Հերոդոտոսը նշում է նաև, որ Նինոսը (իմա՝ Նինվե) Ասորեստանի քաղաքն էր¹⁰: Այս տեղեկություններից կարելի է եզրակացնել, որ Մատինենն և Ասորեստանը չեն կարող նույնանալ և՛ աշխարհագրական, և՛ վարչական առումներով: Հետևաբար, մեր կարծիքով, վերոբերյալ տեղեկության մեջ պետք է վերականգնել Ասորեստանի անունը, քանի որ պարսից արքայական ճանապարհը Հայաստանից մտնում էր Ասորեստան և հետո միայն Մատինեն:

Հերոդոտոսի մոտ մատինենների վերաբերյալ կան մակ ալ հաղորդումներ: Ըստ Հերոդոտոսի, Գյունդեսը բխում է Մատինեական լեռներից, հոսում Դարդանների երկրի միջով ու թափվում մեկ այլ՝ Տիգրիս գետը¹¹: Դարդանները գտնվել են, հավանաբար, Գյունդեսի միջին և ստորին հոսանքի շրջաններում: Կարծիք կա, որ նրանք թրակա-փոշյուական ցեղ են¹²: Մատինեական լեռները համապատասխանում են Ջագրոսի լեռներին, որտեղից սկիզբ է առնում Գյունդեսը, ներկայիս Դիալան: Պատմահայրը հիշատակում է նաև. «Արաքս գետը բխում է մատինենների երկրից, որտեղից և Գյունդես գետը, որը Կյուրոսը բաժանեց երեք հարյուր վաթսու ջրանցք-

ների, բաժանվում է քառասուն բերանների, որոնք բոլորը, մեկից բացի, դուրս են գալիս ճահիճների և խրուտների մեջ: Պատմում են, որ այդ ճահիճներում ապրում են հում ձուկ ուտող մարդիկ, որոնք սովորաբար օգտագործում են փոկի կաշուց պատրաստած հագուստ: Իսկ Արաքսի բերաններից մեկը բաց տեղանքով հոսում է դեպի Կասպից ծով»¹³: Նկատի ունենալով այն տեղեկությունը, որ Արաքսն ու Գյումրի ենթաբերանները հեռանում են մատինների երկրից և Արաքսը թափվում է Կասպից ծովը, ապա Արաքսն այս դեպքում համապատասխանում է Ամարդոս (մերկայիս Սեֆիդ-ռուդը) գետին, որի ակունքները բխում են Մատիննական լեռների (իմա՝ Ջագրոսի) արևելյան լանջերից: Հերոդոտոսի բերված տեղեկությանն անդրադառնում է նաև Ստրաբոնը, որը գրում է. «Նա (իմա՝ Հերոդոտոսը - Հ. Խ.) ասում է, թե այս գետը (իմա՝ Արաքսը - Հ. Խ.) Մատինների երկրից դուրս հոսելով՝ ճյուղավորվում է քառասուն գետերի և բաժանում սկյութացիներին բակտրիացիներից: Կալիսթենեսը, նույնպես, հետևում է Հերոդոտոսին»¹⁴: Ստրաբոնը, որ նախորդ նախադասություններում խոսում էր հայկական Արաքսի մասին, Հերոդոտոսի պատմածը համարում է անհավանական և զանում, որ հայկական Արաքսը և Հերոդոտոսի Արաքսը չեն նույնանում: Անկասկած, Ստրաբոնն իրավացի է այս հարցում, քանի որ Հերոդոտոսի տվյալ հիշատակության մեջ Արաքսը պատմական Օքսոսն է, մերկայիս Ամու-Դարյան, քանի որ Պատմահայրը տվյալ պարբերության առաջին մասում՝ «ոմանք ասում են, թե Արաքսն Իստրոսից (իմա՝ Դանուբ գետը - Հ. Խ.) ավելի խոշոր է, ուրիշները թե՛ ավելի փոքր»¹⁵: և նախորդ պարբերությունում՝ «...Կյուրոսը ցանկացավ իրեն հպատակեցնել նաև մասսագետներին... Մասսագետները բնակվում են արևելքում, դեպի արևածագ, Արաքս գետից այն կողմ, իստեղոններին հանդիպակաց»¹⁶: ինքն է հենց բացառում հայկական Արաքսի հետ որևէ նույնացում: Հետևաբար, Հերոդոտոսի վերոբերյալ տեղեկության (I, 202) Արաքսի նույնացումն ուսումնասիրողների կողմից հայկական Երասխ-Արաքսին քննություն չի բռնում և փնտրել Երասխի վերին ու միջին հոսանքների շրջանում մատիններին ոչ մի դեպքում հիմնավորված չէ՝: Հերոդոտոսի տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ Մատիններ երկիրը գտնվել է Ուրմիո լճից հարավ ընկած շրջանում, որտեղից սկիզբ էին առնում Փոքր Ջաբը, Գյումրի ենթաբերան և Սեֆիդ-ռուդը: Մատիններ երկիրն աշխարհագրորեն ընդգրկում էր նախկին Մանայի և հարակից որոշ շրջաններ և վարչական առումով մտել է X՝ մարական սատրապության մեջ:

Անտիկ աղբյուրներում Մատիններ երկրի և մատինների մասին պահպանվել են նաև այլ տեղեկություններ: Ստրաբոնի մոտ Մատինների հիշատակությունը Հայաստանի, Ստորին Փոյուզիայի հետ միասին՝ կապված երաշտի հետ, ցույց է տալիս, որ այստեղ խոսքը վերաբերում է հայրուսյան մատիններին¹⁷: Այդուհանդերձ, Մատիններ՝ որպես Մարաստանի երկրամաս, Ստրաբոնը հիշատակում է երկու անգամ. «Ասում են, թե Հյուրկանիայում մի որթատունկը տալիս է մի մետրետ գինի, մի թզենին 60 մեդիմնոս թուզ, իսկ հասկից ընկած մի ցորենը մորից է բուսնում, մեղուները ծառի մեջ փեթակ են շինում և մեղրը տերևներից հոսում է: Նույնպես է Մա-

տիանեում՝ Մարաստան, և Սակասեմեում և Արաքսեմեում՝ Հայաստան: Բայց այդ տեղերում այնքան զարմանալի չէ այդ, որովհետև ավելի հարավ են, քան Հյուրկանիան, և մյուս երկրներից տարբերվում են չափավոր բարեխառնությամբ»¹⁹: Եվ երկրորդը գրեթե նույն բովանդակությամբ. «Նշաններ Հյուրկանից աշխարհի փարթամության. խաղողի մի որթը բերում է մի մետրետ գինի, մի թզենին 60 մեղիմնոս. հասկից ընկած ցորենը նոր բերք է տալիս. ծառերի մեջ մեղուները փեթակ են շինում և մեղրը հոսում է տերևներից: Նույնը լինում է Մարաստանում՝ Մատիանեի մեջ և Հայաստանում՝ Սակասեմեի և Արաքսեմեի մեջ»²⁰: Ստրաբոնը Մատիանեն և մատիեմներին հիշատակում է նաև այլ տեղեկություններում:

Նա գրում է. «Վրկաններից հետո ծովի շրջագծով բնակվում են ամարդները, անարիակները, կադուսիները, ալբանները, կասպերը, վիտինները և, հնարավոր է, ընդհուպ մինչև սկյութներ, այլ ժողովուրդներ: Վրկանների մյուս կողմում ապրում են դերբիկները, իսկ կադուսիները սահմանակցում են մեդագիների և մատիանեներին Պարաքոաթրես լեռան ստորոտին»²¹: Հույն աշխարհագետը Մեդիա-Ատրոպատենեն տեղադրում է Հայաստանից և Մատիանեից արևելք, Մեծ Մարաստանից արևմուտք և Մատիանեից ու Մեծ Մարաստանից հյուսիս, իսկ հարավում հարակից է համարում Վրկանից ծովի խորշին մերձակա մարզերին և Մատիանեին²²: Հեղինակը նաև հայտնում է, որ Մարաստանը բարձրալեռնային և ցուրտ երկիր է, և նրա լեռներն էկրատաճայից, Ռազայից և Կասպիական դռներից ձգվում են մինչև Մատիանե և Հայաստան²³: Պարաքոաթրես լեռան տակ պետք է հասկանալ, ելնելով հենց իսկ Ստրաբոնի տեղեկություններից²⁴, ոչ միայն Թալիշի և Գիլանի լեռները, այլ նաև Էլբուրսն ամբողջությամբ և, ընդհանրապես, Իրանական սարահարթի հյուսիս-արևմտյան լեռնաշղթաները: Պարաքոաթրես անունն որոշակիորեն պետք է տարածվեր նաև Ջազդուսի հյուսիս-արևելյան մասի վրա: Կադուսիները (հայկական աղբյուրների կատիշները) սկզբնաղբյուրներում որոշ դեպքերում նույնացվել են գելերի հետ: Նրանք բնակվել են Կասպից ծովի հարավ-արևմտյան շրջանում, հյուսիսում հասնելով Կուր գետի ստորին հոսանքի հատվածը: Եթե մատիեմների տակ նկատի ունենանք Մատիենե երկրի բնակիչներին, ապա նրանք չէին կարող սահմանակցել կադուսիներին: Սակայն մեր կարծիքով, Ստրաբոնի տվյալ տեղեկության մատիեմներին պետք է համարել Ուրմիո լճի արևելյան ափամերձ շրջանների բնակիչներ, որոնցից արևելք՝ դեպի Կարասու գետի վերնագավառն, արևմուտքում հասնում էին կադուսիները: Որպես երկիր Ստրաբոնի Մատիանեն իր տեղադրությամբ համապատասխանում է Հերոդոտոսի Մատիենեին, որը գտնվում էր Ուրմիո լճից հարավ: Հայաստանի և Մատիանեի համատեղ հիշատակությունը ցույց է տալիս նաև, որ այս երկու երկրները պետք է սահմանակից լինեին և Մատիանեի հետ Հայաստանը կարող էր սահմանակից լինել Ուրմիո լճի հարավ-արևմտյան ափի շրջանում:

Ստրաբոնը Հայաստանի մեծ լճերից է համարում Մանտիանեն, որն, ըստ հեղինակի, թարգմանաբար նշանակում է «կապույտ»²⁵: Աշխար-

հագետը լիճը հիշատակում է նաև Մարաստանի կազմում՝ Σπαντα անունով, որն ուսումնասիրողներն իրավացիորեն սրբագրել են՝ Καπαντα կամ Καπαϊταν²⁸։ Կապուտան անունն իդ կառուցվածքով իրանական է, սակայն շատ հավանական է, որ լճին Կապուտան անունը տվել էին հայերը՝ «կապույտ» գույնանունը շատ ավելի հին ժամանակներում փոխառած լինելով իրանցիներից²⁷։ Այս եզրակացությունն ամրապնդվում է, քերևս, այն փաստով, որ իրանախոս Ատրպատականի նկարագրության առիթով լճանունը հիշատակվում է ոչ թե Կապուտան, այլ Մանտիանե գրությամբ, և այսպես են ծնվել Ուրմիո լճի անունները, թե ոչ, շատ էլ կարևոր չէ, բայց անտարակույս է մի բան, որ «կապույտի» գաղափարը գալիս էր հենց մատինե կամ մատիան ցեղանունից²⁹։

Խնդրո առարկայի մասին տեղեկություններ է հաղորդում նաև Պտղոմեոսը, որի մոտ Մարտիանե կոչվող Ուրմիո լիճը տեղադրվում է Կադուսիայում³⁰, այն դեպքում, երբ, ըստ Ստրաբոնի, կադուսիները սահմանակցում էին մարերին և մատիաններին Պարաքոաթես լեռան ստորոտին։ Պտղոմեոսը գրում է նաև. «Մեդիայի՝ Հայաստանին մոտ արևմտյան մասը, զբաղեցնում են կասպերը, որոնցից ներքև գտնվում է Մարգիանան՝ Ասորեստանի ողջ կողքի երկայնքով, իսկ ծովամերձ մարզերը՝ կադուսիները, գելերը և դրիքիկները. որոնցից հետո մինչև երկրի խորքերը տարածվում են ամարիակների և մարդերի հողերը։ Կադուսիների շրջանին հարևան հողերը զբաղեցնում են կարդուխները...»³⁰։ Մարգիանան պետք է սրբագրել Մարտիանա-Մատիանա։ Հակառակ դեպքում, այն կնույնանա միջինասիական Մարգիանա երկրամասին, իսկ կասպերն էլ կհամապատասխանեն Մարգիանայից արևմուտք ընկած վրկաններին։ Սակայն քանի որ Մարգիանան ընկած է Ասորեստանի հարևանությամբ, ապա այն հենց Մարտիանա-Մատիանան է։ Պտղոմեոսի վերոբերյալ տեղեկությունը և նրա շարունակությունը Բ. Հարությունյանի մոտ ունի հետևյալ պատկերը. «Մեդիայի մոտ, Հայքին մոտ գտնվող մասում, բնակվում են կասպիացիները (իմա՝ կասպերը – Հ. Բ.), որոնցից ներքև գտնվում է Մարտիանան՝ Ասորեստանի ողջ կողքի երկայնքով։ Ծովամերձ շրջաններում կադուսիացիները, որոնք կոչվում են նաև լեգեր (իմա՝ գելեր – Հ. Բ.), և դրիքյուկներ, որոնցից հետո մինչև երկրի խորքերը տարածվում են ամարիակները (իմա՝ ամարիակները – Հ. Բ.) և տմարդները (կամ մարդերը)։ Ներսի՝ դեպի կադուսիացիների գավառն ընկած մասերը զբաղեցնում են կարդուքները և Մարունդները՝ մինչև Մարտիանե լիճը։ Գելերից ներքև մարգասներն են, որոնցից հետո Տրոպատենեն, որը տարածվում է մինչև ամարիակները (իմա՝ ամարիակները – Հ. Բ.)»³¹։ Ինչպես իրավացիորեն նկատում է Բ. Հարությունյանը, Մարաստանի պտղոմեոսյան նկարագրությունն անհամեմատ հին է, քան հեղինակի ապրած ժամանակաշրջանը, քանի որ մ. թ. II դարում Մարաստանն արդեն որպես ինքնուրույն պետություն գոյություն չուներ, իսկ եթե գոյություն էլ ունենար, ապա նրա կազմում չէր գտնվի Կասպը, որը, բոլոր սկզբնաղբյուրների համաձայն, Արտաշես Ա - ից (մ. թ. ա. 189 – 160

թթ.) սկսած Մեծ Հայքի թագավորության մասն էր կազմում³²: Մ. ք. II դարում Ռիմֆո լճի ավազանը ոչ մի կերպ չէր կարող պատկանել Մեղիա-Մառաստանին, քանի որ հայ Արշակունիները տիրում էին Ատրպատականի ձեռակա իշխանության երկրին³³, իսկ կարողությունը Մառաստանի մեջ կարող էին մտնել Անտոնիոսի Արևելքում գտնվելու տարիներին, ուստի և Պտղոմեոսը օգտագործել է Մառաստանի մի հին նկարագրություն, որը մափորձել է հարմարեցնել այլ երկրների նկարագրությանը և մտծել է աշխատության մեջ³⁴: Պտղոմեոսի վերոհիշյալ տեղեկության մեջ աշխարհագրության տեսանկյունից բավականաչափ խառնաշփոթություն կա: Օրինակ, դրբրիկները, որոնք մյուս հեղինակների դերբիկներն են, Պտղոմեոսի մոտ հիշատակվում են գելերից հետո, այն դեպքում, երբ դերբիկները գտնվել են Կասպից ծովի հարավ-արևելյան ափին, իսկ մարդերը (կամ ամարդները) և ամարիակները (= ամարիակները), որոնք հիշատակված են դերբիկներից հետո, իրականում գտնվել են վերջիններիցս արևմուտք: Մարդերը զբաղեցրել են ներկայիս Կրզըլ-Ուզեն գետի (պատմական Ամարդոսի) միջին և ստորին հոսանքի շրջանները մինչև գետաբերան, իսկ ամարիակները կոնկրետ ցեղի անվանում չէ և նշանակում է «ոչ արիացի», այսինքն Կասպից ծովի հարավային, հարավ-արևմտյան և հարավ-արևելյան շրջանների ոչ իրանախոս բնակչությունը: Կասպերը գտնվել են Փայտակարանում, իսկ նրանցից ներքև, այսինքն հարավ, գտնվել է Մարտիանան՝ Ասորեստանի ողջ սահմանի երկայնքով: Ուրեմն, Պտղոմեոսի Մարտիանեն համապատասխանում է Հերոդոտոսի Մատինեն երկրին, Ուրմիո լճից հարավ: Ինչ վերաբերում է մարումներին, որոնք հասնում էին մինչև Մարտիանեն լիճը, ապա սրանք թերևս Պտղոմեոսի այն մարդերն են³⁵, որոնք տեղադրվում են Վասպուրականի արևելյան մասում՝ Մարդատականում: Գելերից ներքև՝ հարավ, հիշատակված մարգասներն էլ, հավանաբար, մարդերն են, որոնցից հետո նշված Տրոպատենեն Ատրպատականն է, որը տարածվել է մինչև ամարիակները: Պտղոմեոսի մոտ մատինական հողերը կոչվում են Μαροσσιάνα (mati - և stan - ից)³⁶:

Մ. ք. ա. II դարի պատմիչ Պոլիբիոսը գրում է. «Մեղիայի դեպի հյուսիս նայող մասերը, որ շրջապատում են ելյումայները, ամիարակները (իմա՝ ամարիակներ - Հ. Խ.) ու նաև կադուսիները և մատիանները՝ գտնվում են Պոնտոսի այն մասերի վերևում, որոնք սահմանակից են Մայոտիսին (իմա՝ Ազովի ծովը - Հ. Խ.)»³⁷: Իսկ Պլինիոս Ավագը նշում է. «...մարտիաններ, աորսներ, գելեր, որոնց հույներն անվանում էին կադուսիներ, մատիաններ...»³⁸: Բ. Հարությունյանը կարծում է, որ մարտիանները մատիններին կամ մարտիններին ազգակից ցեղ է, որը զբաղեցրել է Պարաքոսթես (հայկական աղբյուրների Պատիժահար լեռը) լեռան մերձակայքը՝ դառնալով հույն հեղինակների հակասական ընկալումների պատճառ: Մեր կարծիքով, մարտիաններն ընդհանրապես ոչ մի կապ չունեն մատինների հետ և, հնարավոր է, որ նույնիսկ նման ցեղ չի էլ եղել: Մարտիանների մյուս տարըմբերցումն է Nasotiani⁴⁰, որն այս դեպքում կհամեմատեի՞մք այնքան հայտնի Նիսեսական դաշտի հետ: Կամ էլ Հերոդոտոսի

մոտ լիզիացիներ, մատիեններ, մարիանդիներ, սիրիացիներ շարքը⁴¹ կարող էր ծնել մարիանդիներ – մարոտիաններ նմանությունը: Սակայն սա քիչ հավանական է, քանի որ մարոտիանների առաջինը հիշատակվելը քույլ չի տալիս տարածքային առումով նույնիսկ նրանց փնտրել մատիենների հարևանությամբ: Իսկ մարոտիաններին տեղադրել Պարաքռաթրես լեռան մերձակայքում ոչ մի դեպքում չի հիմնավորվում: Ընդհանրապես մարոտիաններին (գուցե մարունդե⁴²) փնտրել Ատրպատականի սահմաններում կասկածելի է, քանի որ, օրինակ, նրանցից հետո հիշատակված առքսներին Ստրաբոնը տեղադրում է Ազովի և Կասպից ծովերի միջև⁴³: Պարաքռաթրես լեռների (Գեղմանց լեռներ) շրջանում տեղադրելու դեպքում մարոտիանները թերևս ավելի շատ կնույնացվեն մարդերի հետ: Պոլիբիոսի և Պլինիոս Ավագի կողմից կադուսիների և մատիենների հիշատակությունը կրկին վկայում է նրանց սահմանակիցներ լինելու հանգամանքը: Քանի որ հին հեղինակների մոտ Ուրմիո լիճը կոչվում է Մարտիանե - Մանտիանե (և՛ «դ»-ն, և՛ «մ»-ն ածական են), ապա, կարծում ենք, որ ավելի ընդունելի կլինի այն ենթադրությունը, որ լճի անունը հետագայում տարածվել է արևելյան և հարավային ափամերձ շրջանների բնակչության վրա, որոնք էլ կոչվել են մատիեններ. սակայն այս իրողությունն ավելի ուշ ժամանակներին է վերաբերում: Կարևոր է նկատի ունենալ, որ Հերոդոտոսն Ուրմիո լճի ավազանում գրեթե մատիեններին չի հիշատակում և խոսում է միայն Մատիենե երկրի մասին: Այս իրողությունը ցույց է տալիս, որ մատիեններն այլևս գոյություն չունեին և իրենց անունը տվել էին երկրին: Անշուշտ, նկատի ունենալով, որ մատիենները հին սկզբնաղբյուրներում հիշատակվում են աշխարհագրական առումով տարբեր վայրերում, կարելի է մտածել, որ այս ցեղը կարող էր հայտնվել կադուսիների հարևանությամբ ևս, բայց հենց հին սկզբնաղբյուրները բացառում են նման հավանականությունը: Համեմատության համար նշենք, որ ինչպես Սև ծովի ծովափնյա բնակչությունը կոչվում էր պոնտացիներ, այնպես էլ Մանտիանե լճի հարավային և արևելյան ափամերձ բնակչությունը երբեմն կարող էր կոչվել մատիեններ ու ժամանակներում: Միաժամանակ նշենք, որ Մատիենե երկրի բնակչությունը կարող էր կոչվել մատիեններ անունով, բայց միայն այն պարագայում, եթե նրանք տեղորոշվում են Ուրմիո լճից հարավ ընկած Մատիենե երկրում⁴³:

Այսպիսով, ո՛չ հայրուսյան մատիենները և ո՛չ էլ Ուրմիո լճի մերձակայքում գտնվող Մատիենե երկիրը չէին կարող մտնել XVIII սատրապության մեջ: Եթե առաջինը պարզապես անհնար է, ապա երկրորդի դեպքում, հաշվի առնելով սասպեյրների՝ Սպերի շրջանում մինչ այսօր ընդունված տեղադրությունը⁴⁴, դժվար թե Սպերից մինչև Ուրմիո լճի շրջանը ընկած տարածքում այլ ցեղեր չգտնվեին և ալարոդները, որոնք պետք է զբաղեցնեին այդ տարածքը, անհետանում են տարածաշրջանի էթնիկական քարտեզից: Սակայն Հեկատեոս Սիլետացու մոտ պահպանվել է տեղեկություն, որը մատիեններին տեղորոշում է աշխարհագրական բուրբուկին այլ միջավայրում:

Հեկատոնոսը մատիենների մասին ունի մի քանի տեղեկություններ: Նա գրում է. «Հիուպեն մատիենների քաղաքն է, Գորդիոնի հարևանությամբ»: Այս մատիենները տարածքային առումով կապվում են պսիվագոնացիների հետ և հեղինակը շարունակում է. «Հիուպե քաղաքում բնակիչները հագնվում էին պսիվագոնացիների մման»⁴⁵: Ինչպես տեսնում ենք, Հեկատոնոսը երկու տեղեկություններում էլ նկատի ունի հայկուսյան մատիեններին: Սակայն Հեկատոնոսի այն տեղեկությունը, թե մոսքերը կոլիալան ցեղ են և հարևան մատիեններին⁴⁶, անհրաժեշտ է այլ տեսանկյունից քննել: Ն. Վ. Խազարաձեն առանց լուրջ հիմնավորման այս մատիեններին նույնացրել է Հեկատոնոսի վերը հիշատակված մատիենների հետ և տեղադրել Հալիս գետի ավազանի ներսում, ներկայիս Չորում-Ջիլե-Թոքատ գծից հարավ, իսկ մոսքերին էլ հատկացրել է ներկայիս Թոքատ-Կարահիսար-Գյումուշխանեի շրջանը⁴⁷: Սակայն ուսումնասիրողը նման պատճառաշարհագրական վերաձևման դեպքում հաշվի չի առել, որ XIII սատրապությունը չէր կարող դուրս գալ Սև ծով, որը հակառակում էր Հերոդոտոսի տեղեկություններին⁴⁸: Հարկ է նշել, որ անտիկ աղբյուրները բացառում են նշված շրջանում մոսքերի տեղադրությունը, քանի որ մոսքերը նույնանում են «Անաբասիս»-ում հիշատակված արևելյան խալկոբների հետ, որոնք զբաղեցրել են արևմտյան Գուգարքի կամ Կատարգա-Կղարջքի տարածքը⁴⁹: Նկատենք, որ Ն. Վ. Խազարաձեի կողմից մոսքերի մման տեղադրությունը հակասում է Հերոդոտոսի տեղեկություններին նաև այն առումով, որ նախ XIX սատրապությունը հարավային ուղղությամբ դուրս էր գալիս իր բնական և վարչական սահմաններից՝ Պոնտական լեռներից և ընդարձակվում էր ի հաշիվ XIII սատրապության տարածքների, երկրորդ՝ առանց լուրջ փաստարկման, ընդարձակվում էր կոլիների՝ որպես հավաքական ամբողջության, աշխարհագրական սահմանները՝ հասցվելով մինչև Թոքատ-Կարահիսար-Գյումուշխանե⁵⁰: Այս տեղեկությունն, ըստ Բ. Հարությունյանի քննության, հաստատում է, որ Մատիենական ցեղախմբի մի հատվածը բնակվել է Այսրկովկասում, ներկայիս Վրաստանի Հանրապետության հարավ-արևմտյան շրջաններում հաստատված մոսխերի կամ մոսքերի հարևանությամբ և այս մատիեններին չի կարելի նույնացնել փոքրասիական մատիեններին, որովհետև նրանց հարևան մոսքերը կոլիական ցեղ են և նրանց պետք է տեղադրել մոսքերից հյուսիս⁵¹: Փասխանները գտնվել են Երասխ գետի վերին հոսանքի և Ուդքիս գետի ակունքների շրջանում և փասխաններից, որոնք մտնում էին XIII սատրապության մեջ, հարավ մատիեններ փնտրելը ծիծաղելի է, ընդ որում Երասխի ակունքը հեռու ոչ թե Բյուրակնյան լեռներից կամ Մերմանցից սկիզբ առնող գետն էր, այլ Բասենի դաշտով հոսողը, հետևաբար ստացվում է, որ փասխանների երկիրը նույնանում է մատիենների երկրին, որը ոչ մի հիմք չունի⁵²: Իսկ քանի որ Սպերը՝ Ջսենոփոնի հեսպերիտների երկիրը, նույնպես ենթակա էր Տիրիբագոսին, ապա այն չէր կարող մտնել XVIII սատրապության մեջ և մատիեններին պետք է փնտրել մոսքերից հյուսիս⁵³: Մատիեններին Այսրկովկասում տեղադրելու վերաբերյալ, մեր կարծիքով, կարող է վկայել նաև Պոմպոնիոս

Մելասի, քեկուզև ոչ այնքան որոշակի տեղեկությունը: Թվարկելով տարբեր ցեղերի, որոնց աշխարհագրությունը շատ խճճված է, մա գրում է. «...իսկ որտեղ երկիրը (իմա՝ Ասիան – Հ. Խ.) մոտենում է մեր ծովերին (մկատի ունի Սև ծովը և Մեյոտիս լիճը – Հ. Խ.) ապրում են մատիանները, տիբարանները և ավելի հայտնի մեդացիները, հայերը...»⁵⁴: Մատիենները, քերևս, պատկանել են սկյութական աշխարհին և Այսրկովկասում մրանց գոյությունը ցույց է տալիս, որ այս ցեղախումբն իր շարժումը սկսել էր Կովկասից:

Այսպիսով, դատելով աղբյուրների տեղեկություններից, կարելի է XVIII սատրապության մատիեններին տեղադրել Հայկական լեռնաշխարհից դուրս, Կուր գետից հյուսիս, Արզվեթի լեռների արևելյան փեշերին, մույն լեռներով բաժանված լինելով XIX սատրապությունից:

HOVHANNES KHORIKYAN

ON THE LOCATION OF THE XVIIITH SATRAPY MATIENIANS OF ACHAEMENIAN PERSIA

The comprehensive investigation of the ancient sources shows that neither the Matienians, who inhabited the region of the Halys twist, nor the land of Matiene to the south of Lake Urmia belonged to the XVIIIth satrapy. The XVIIIth satrapy Matienians are located on the eastern slopes of the Argueti mountains, in Transcaucasia.

ԾԱՆԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Геродот, История в девяти книгах, перевод и примечания Г. Стратановского, Ленинград, 1972, III, 94.
2. Անդ. I, 72:
3. Խորիկյան Հ., Սատրապական Հայաստանի արևմտյան և հարավային սահմանները մ. թ. ա. VI-IV դարերում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2005, թիվ 3, էջ 177:
4. Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, թարգմ. Ս. Մ. Կրկյաշարյանի, Սրևան, 1986, VII, 72:
5. Անդ. V, 49:
6. Անդ. V, 52:
7. Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А., Народы нашей страны в «Истории» Геродота, Москва, 1982, с. 388, примеч. 708(а).
8. Անդ. էջ 159:
9. Հերոդոտոս, II, 17, I, 194, III, 92:
10. Անդ. II, 150:
11. Անդ. I, 189:
12. Պետրոսյան Ս. Գ., Հին Մարաստանի տարածքի երրորդ էթնիկական տարրի մասին, ՊԲՀ. 1979, թիվ 4, էջ 51-52:
13. Հերոդոտոս, I, 202:
14. «The Geography of Strabo», with an English translation by H. L. Jones, in eight volumes, London, 1969, Loeb Classical Library, XI, XIV, 13.

15. Հերոդոտոս, I, 202:
16. Անդ. I, 201:
17. Տարբեր կարծիքների մասին տե՛ս Ғазарадзе Н. В., К вопросу о локализации матиенов в свете древнегереческих источников VI-V вв. до н. э., ՊԲՀ, 1973, քիվ 2, էջ 201-210:
18. Մտրարոն, քաղեց և թարգմ. Հ. Աճառյան, Երևան, 1940, էջ 11:
19. Անդ, էջ 13:
20. Անդ, էջ 35: Մասնագիտական գրականության մեջ կարծիք է հայտնվել, որ Մատիենն անունը կարող է առնչություն ունենալ, հ.-հ. *mad- կամ *me'dhu- «քաղցր, մեղր» արմատին (Աղոնց Ն., Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, Երևան, 1987, էջ 466, ծանոթ. 1; Դավալյան Տ., Հայ իշխանական տների հետքերը հարավ - արևմտյան Հայաստանում (քրդական որոշ ցեղանունների և ցեղերի ծագման հարցի շուրջ), ՊԲՀ, 2004, քիվ 2, էջ 176-179): Եթե նկատի ունենանք Մատիանների զինով և մեղրով հարուստ լինելու հատկությունը, ապա այդ կարծիքը չի բացառվում:
21. Страбон, География в 17 книгах, перевод, статьи и комментарии Г. Стратановского, Ленинград, 1964, XI, VIII, 8.
22. Անդ. XI, XIII, 2:
23. Անդ. XI, XIII, 7:
24. Անդ. XI, VIII, 1:
25. Անդ. XI, XIV, 8:
26. Strabo, XI, XIII, 2, ծանոթ. 3:
27. Հարությունյան Բ., Արեմնյան Պարսկաստանի XVIII սատրապության տեղադրության շուրջ, «Հանդես Ամսօրեայ», Վիեննա, 1999, քիվ 1-12, էջ 61:
28. Անդ: Եթե ճիշտ է Մատիենների կապը «քաղցր, մեղր» արմատին, ապա անունն ծագումնաբանորեն ոչ մի առնչություն չունի կապույտ բառի հետ և, ըստ էության, Մտրարոնը իմանալով, որ լճի Կապուտան անունը կապված է «կապույտ»-ի հետ, ինքն էլ իր հեթոթին կապել է այն լճի մեկ ուրիշ՝ Մատիանն անվան հետ: Իսկ լճի Կապուտան անունն այս դեպքում պետք է ծագեր վառ կապույտ գույնից: Բայց և այնպես, ամփոփելի է, որ լճի Մատիանն անունը ծագել է մատիենների անունից:
29. Claudii Ptolemaei Geographia, edidit Carolus Fredricus Augustus Nobbe, t. I, Lipsiae, 1843, VI, 2, 2.
30. Латышев В. В., Известия древних писателей о Скифии и Кавказе, «Вестник древней истории», 1948, № 2, с. 255.
31. Հարությունյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 62:
32. Անդ:
33. Հարությունյան Բ., Հայ Արշակունիների ձեռական իշխանության կալվածքների հարցի շուրջը, ՊԲՀ, 1988, քիվ 3-4:
34. Հարությունյան Բ., Արեմնյան Պարսկաստանի XVIII սատրապության տեղադրության շուրջ, էջ 63:
35. Claudii Ptolemaei Geographia, V, 12, 9.
36. Անդ, VI, 2, 5:
37. Латышев В. В., Известия древних писателей..., ВДИ, 1947, №3, с. 301.
38. Латышев В. В., Известия древних писателей..., ВДИ, 1949, № 2, с. 304-305.
39. Հարությունյան Բ., Արեմնյան Պարսկաստանի XVIII սատրապության տեղադրության շուրջ, էջ 65:
40. Латышев В. В., Известия древних писателей..., ВДИ, 1949, № 2, с. 304, примеч. 21.
41. Հերոդոտոս, VII, 72:
42. Страбон, XI, V, 8.
43. Հերոդոտոս, V, 49:
44. Մենք կիսում ենք սասայիրների Վիրքում և Աղվանքում տեղադրելու տեսակետը (տե՛ս Հարությունյան Բ., Արեմնյան Պարսկաստանի XVIII սատրապության տեղադրության շուրջ, էջ 82):
45. St. Byz., s. 'Υωπλ; Müller C., Fragmenta historiconum graecorum, v. I-IV, Paris, 1841-

1870, Ըր. 189, 287.

46. Латышев В. В., Известия древних писателей..., ВДИ, 1947, № 1, с. 301.
47. Хазарадзе Н. В., К вопросу о локализации матиенов..., с. 209.
48. XIII սատրապությունը Սև ծով դուրս է եկել Թերմոդոնտ գետի և Յասոնի երվանդանի միջև (Խորիկյան Հ., Սատրապական Հայաստանի արևմտյան և հարավային սահմանները..., էջ 177-178, 192):
49. Խորիկյան Հ. Գ., Արեւմտյան Պարսկաստանի XIX սատրապության էթնիկական կազմի վերաբերյալ. «Իւանքեր Երևանի համալսարանի», 2006, թիվ 2, էջ 120: Մոսքերի մյուս հատվածը հաստատվել էր Հյուսիսային Կովկասում (ամդ., էջ 120-122):
50. Կոլխերի բնակության շրջանը առավելագույնն արևմտյան ուղղությամբ հասել է մինչև Կեռասունտ. այն էլ Քսենոփոնի ժամանակ, հրք Հերոդոտոսի մոտ կոլխերը տեղադրված են Փասիս գետից և՛ հարավ, և՛ հյուսիս (Խորիկյան Հ. Գ., Արեւմտյան Պարսկաստանի XIX սատրապության էթնիկական կազմի վերաբերյալ, էջ 123-124):
51. Հարությունյան Բ., մշվ. աշխ., էջ 66-73: Մոսքերի տեղադրության մասին տե՛ս մաս Խորիկյան Հ., Արեւմտյան Պարսկաստանի XIX սատրապության էթնիկական կազմի վերաբերյալ, էջ 120-122:
52. Խորիկյան Հ. Գ., Հայաստանը և Այսրկովկասը Արեւմտյան Պարսկաստանի վարչական քաղաքականությունում (պատմա-աշխարհագրական ուսումնասիրություն), պատմ. գիտ. թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն, Երևան, 2007, էջ 50, 53, 80:
53. Ամդ., էջ 50, 55-56:
54. Латышев В. В., Известия древних писателей..., ВДИ, 1949, № 1, с. 273.